

A. ROSINAS

KELIOS PASTABOS PARODOMŲJŲ IR NEŽYIMIMŲJŲ ĮVARDŽIŲ EVOLIUCIJOS KLAUSIMU

§ 1. Neseniai pasirodęs straipsnis apie vadinamųjų „bevardės giminės“ įvardžių kilmę¹ ir kai kurių nežymimųjų įvardžių evoliuciją savo gausia faktine medžiaga ir ne viena diskusinio pobūdžio išvada paskatino mane dar kartą permąstyti straipsnyje kalbamus klausimus ir, remiantis sisteminės analizės principais² ir vidinės rekonstrukcijos bei lyginamuoju metodu, į minėtų įvardžių evoliuciją pažvelgti kitu aspektu. Vidinė rekonstrukcija padeda daug griežčiau ir objektyviau atskirti archaizmą nuo inovacijos ir kartu leidžia nustatyti, kurios kategorijos laikytinos pirminėmis (ankstesnėmis) ir kurios — antrinėmis (vėlesnėmis)³. Kalbos istorijos tyrinėtojiui nepakanka tik rekonstruoti pirminę struktūrą — svarbiausias jo uždavinys yra kalbos evoliucijos vidinių motyvų išskėlimas⁴, jų poveikio pobūdžio nustatymas tiriamojo kalbos reiškinių evoliucijai⁵. Tik tų tyrimo metodų ir principų laikymasis gali garantuoti sėkmę.

§ 2. Prieš pradėdant kalbėti apie minėtų įvardžių rekonstrukciją ir evoliuciją, būtina ir sinchroniniu, ir diachroniniu požiūriu aptarti terminą „bevardės giminės“ įvardžiai, kuriais tradiciškai vadinami apibendrinamojo rodymo įvardžiai: liet. *tas* „tai“, lat. *tas*⁶ „tai“, liet. *taĩ*, *šitai*, *šita*, *itai* ir kt. Sinchroniniu požiūriu terminas „bevardės giminės“ įvardžiai yra nevykęs anachronizmas. Iš tikrųjų lietuvių ir latvių kalbų parodomiesiems įvardžiams pripažinti trijų giminių (vyriškosios, moteriškosios ir „bevardės“) sistemą nėra loginio pagrindo, nes tų kalbų daiktavardžiams yra būdinga tik dviejų giminių (vyriškosios ir moteriškosios) sistema. Jeigu lietuvių ir latvių kalbos tebeturėtų bevardės giminės daiktavardžių (**ežera* resp. **ezera*),

¹ Žr. Valeckienė A. Lietuvių kalbos bevardės giminės įvardžių kilmė. — Kn.: Gramatinės kategorijos ir jų raida. V., 1978, p. 68—69.

² Plg. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. — М., 1977, с. 17.

³ Ten pat, p. 18.

⁴ Žr. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып. 3, с. 276—287.

⁵ Plg. Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. — М., 1974, с. 41 (ir literatūra).

⁶ Latvių mokslinėje literatūroje apibendrinamojo rodymo įvardis taip pat vadinamas „bevardės giminės“ įvardžiu, žr. Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika. — Rīga, 1959, t. 1, p. 520.

plg. r. *озеро* „ežeras“, be abejonės, reikėtų pripažinti ir „bevardės giminės“ įvardžius. Jais galėtume vadinti tokius įvardžius, kurie sakinyje vartojami ir substantyviškai, ir adjektyviškai (atributyviškai), t. y. taip pat, kaip liet. *tas, ta*, lat. *tas, tā* ir kt. Tokie įvardžiai, kai jie vartojami substantyviškai, dažniausiai būna konkrečių daiktavardžių substitutai, o jų antecedentai yra atskiri daiktavardžiai. Todėl šiuos įvardžius galima vadinti konkrečiais demonstratyvais.

Apibendrinamojo rodymo įvardžius (lat. *tas* „tai“, liet. *tas* „tai“, *šita, tai, šitai, itai* ir kt.), kurių antecedentas struktūriniu požiūriu yra praktiškai neapibrėžiamas⁷, galima vadinti *absolutiniais demonstratyvais*⁸, plg. *absolutinis artikelis*, r. *артикуль обобщающий* (*абсолютный*), a. *generalizing article*⁹. Terminas *absolutinis demonstratyvas* logiškesnis bei parankesnis ir diachroniniu požiūriu, nes jis leidžia atskirti tikruosius bevardės giminės įvardžius nuo apibendrinamojo rodymo įvardžių, su kuriais bevardės giminės įvardžiai trijų giminių egzistavimo baltų kalbose laikais galėjo turėti bendrų formų. Tokias įvardžių formas, kaip *visa, kīta*, galima vadinti *negiminėmis formomis*¹⁰.

§ 3. Baltistikos moksle jau beveik visuotinai įsigalėjo nuomonė, kad visose baltų kalbose anksčiau yra egzistavusi trijų giminių sistema¹¹ ir kad *o* kamieno bevardės giminės vardažodžių ir įvardžių vienaskaitos vardininko-galininko forma buvo grynas kamienas¹². Priėmus prielaidą, kad konkrečiųjų demonstratyvų bevardės giminės formos atliko ir antrinę absolutinių demonstratyvų funkciją, vidine rekonstrukcija, remiama lyginamojo metodo, baltų bendrajai epochai gana patikimai galima re-

⁷ Norint apibrėžti kalbamojo įvardžio antecedentą, būtina žinoti ne tik tekstą ir situaciją, kurioje vyksta veiksmas, bet ir įvairius tikrovės ryšius, kurie neįeina į lingvistinio tyrimo sferą. Apibendrinamojo rodymo įvardžiai paprastai keičia visą predikatinę grupę, įeinančią į kitą predikatinę grupę kaip jos elementas, sudarydamas sudėtingą ir silpnai semantiškai tesusietą pasakojimą. Tokio įvardžio antecedentas gali būti žodis, žodžių junginys, sakinio atkarpa, visas sakinys ir keletas sakinių, žr. Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений. — М., 1974, с. 169. Plg. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 74; Valeckienė A. Bevardės giminės forma *tai* ir jos santykis su kitomis įvardžių formomis. — Kn.: Žodžių formos ir jų vartoseną. V., 1974, p. 35–74.

⁸ Būtų galima šio tipo įvardžius vadinti *nevardažodiniais demonstratyvais*, o konkrečiojo rodymo įvardžius (*tas, ta* ir kt.) — *vardažodiniais demonstratyvais*, tačiau šie terminai loginiu požiūriu būtų nelabai vykę. Pastaraisiais metais lingvistai, kratydamiesi tradicinių nevykusių terminų, ir apibendrinamojo rodymo įvardžių nebevadina „bevardės giminės“ įvardžiais. Pavyzdžiui, rusų kalbininkas E. M. Volfas, iberų-romanų kalbų tyrinėtojas, ispanų kalbos apibendrinamuosius įvardžius *esto, eso, aquello* „tai, šitai“ vadina terminu *непредметный демонстратив* „nedaiktinis demonstratyvas“, žr. Вольф Е. М. Мин. veik., p. 168–193.

⁹ Žr. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966, с. 54.

¹⁰ Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė V. Lietuvių kalbos morfologija. — V., 1976, p. 99.

¹¹ Plg. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1968, p. 123–125.

¹² Žr. Kazlauskas J. Min. veik., p. 124; Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. — V., 1970, p. 84–87.

konstruoti tokias *o* kamieno konkrečiųjų demonstratyvų bevardės giminės vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko-galininko formas¹³:

Vienaskaita

V. **ta*

G. **ta*

Daugiskaita

**tā*

**tā*

Tokią rekonstrukciją remia visų pirma prūsų I ir II katekizmo įvardžių (ir daiktavardžių) bevardės giminės vienaskaitos vardininko formos, plg.: *fta* |...| *testamentan*¹⁴ I 13₁₇₋₁₈ ir absoliutinio demonstratyvo formos, plg.: *Ka aft fta*¹⁵ *bil-liton*? “Was ist das“ III D 15₁₈. Šią rekonstrukciją remia ir lietuvių kalbos absoliutiniai demonstratyvai *ta-tai*, *šita*, *šita-tai* ir negimininės formos *kita*, *visa*, plg.: |...| *layko wis tatái kq padâre* DP 46₃; *Aš apie šita nieko nežinojau* (Kupiškis); *schitaitai ans darens est* MT 14^a ir kt.¹⁶ Greičiausiai absoliutinis demonstratyvas *ta* tebėra išlaikytas junginyje *ta est* (vietoj *tai est*), kuris net 4 kartus pavartotas Petkevičiaus katekizme (8_{3,7,18,22})¹⁷. Abejoti tuo, kad lietuviai ir latviai neturėjo bevardės giminės įvardžio ir absoliutinio demonstratyvo **ta*¹⁸, nėra pagrindo. Juk net ir tuo abejo-

¹³ Dėl daugiskaitos formų plg. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 70–71, 73.

¹⁴ Dėl prūsų *testamentan*, *assaran* ir kitų formų galinio *-n* žr. Kazlauskas J. Min. veik., p. 124; Mažiulis V. Min. veik., p. 87. Neseniai iškelta hipotezė, kad digrafu *-an* prūsų katekizmuose žodžio gale žymimas ne dvigarsis, o nosinis balsis [ã], žr. Girdenis A., Rosinas A. Some Remarks on the Vocalism and Morphology of Old Prussian. – General Linguistics, 1977, No 1, vol. 17, p. 2–3. Dėl menko nosinių ir nenosinių balsių skirtumo (*-a* ≈ *-q*) *-q* nesunkiai buvo apibendrintas galininko formoje, plg.: *ftan wiffan* III D 25₁₂, o vėliau ir vardininko, plg.: *Wiffan ka* „visa, kas“ III D 37₁₁.

¹⁵ Abejoti *fta* autentiškumu nėra pagrindo, plg. Endzelīns J. Senprūšu valoda. – Rīgā, 1943, p. 75.

¹⁶ Žemaičių dalelytė ir jungtukas *ta*, kaip mano Valeckienė (žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 81), esanti pirminė, paveldėta iš baltų bendrosios epochos. Šis spėjimas vargu ar gali būti įrodomas. Daug paprasčiau ir logiškiau *ta* kildinti iš **tā* < **tai* (plg. žem. *tatā*), kurios *-ā* galėjo sutrumpėti proklitinėje pozicijoje, plg. nekirčiuotą dalelytę ir jungtuką *ta: uo ta nãgã* (Kuršėnai) ir *ta šõšẽmõ.šl'n | ta šõšẽpẽ.šl'n | tãp ẽ kruõkẽnã's* (Užventis). Kad formą **tai* turėjo ir žemaičiai, rodo ne tik dalelytės *tata* antrasis komponentas *-tã* (< **-tai*), bet ir kai kurių dounininkų šnektųrieveiksmis *õštãipernã* (~ užtãipernai) (Salantai). Diftongo *-ái* išlikimą čia galima aiškinti tuo, kad kalbamasisrieveiksmis, kaip vienas žodis, susiformavo dar prieš *-ai* > *-ā*, todėl *-tai-*, atsidūręs negalinėje pozicijoje, išliko nepakitęs.

¹⁷ Jeigu čia *ta -a* nėra lenkų įtakos rezultatas (plg. l. *ta ieft* „tai yra“), galima teigti, kad kai kuriose rytų ir vidurio aukštaičių šnektose Petkevičiaus laikais dar tebebuvo užsikonservavusi senesnė forma *ta*, kuri, be abejo, kaip ir rusų *то* (plg. *то есть*), buvo vientisinio sakinio veiksnys, o *est* (r. *есть*) – tarinys, plg. Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. – М., 1969, с. 131.

¹⁸ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 82.

jantys autoriai¹⁹ žemaičių tarmei ir aukštaičių tarme parašytiems rašto paminklams pripažįsta formą *tatai*, kurios dalijimas į *ta + tai* esąs „pats tikslingiausias“²⁰. Antra vertus, sunku įsivaizduoti, kad rytų baltų absoliutinis demonstratyvas ir bevardės giminės įvardis struktūriškai būtų skyręsis nuo vakarų baltų ir kitų giminingų kalbų atitinkamų įvardžių formų, plg.: pr. *sta* ir s. sl. *to*, gr. *τό*²¹, plg.: s. sl. *Правъ’дъный же слышавъ то* ir *стави жэ собојѡ чоудо то*²². Turint galvoje prūsų ir kitų indoeuropiečių kalbų absoliutinio demonstratyvo ir bevardės giminės įvardžių struktūrą, konstrukta **ta* būtina laikyti bendrabaltiška absoliutinio demonstratyvo ir įvardžio bevardės giminės bendra vienaskaitos vardininko-galininko forma, kurios pakeitimas formomis *tas, tą* (lat. *tas, to*) ar *taī, tataī* yra lengviau paaiškinamas, negu *taī* laikymas pirmine absoliutinio demonstratyvo ir bevardės giminės forma, siekiančia baltų bendrosios epochos laikus²³.

Lietuvių rytų aukštaičių kai kurių šnektų²⁴ absoliutinio demonstratyvo forma *tó*, plg. *toiég (toiég pãremia tulerôpi praiewai |...|)* DP 139₅₃, greičiausiai yra bendra su seniau egzistavusia bevardės giminės daugiskaitos vardininko-galininko forma ir kildintina iš **tã*²⁵, plg.: s. sl. *ta*, gr. *τά*, got. *þa*²⁶, skr. *tã*²⁷. Forma **tã* galėjo turėti kolektyvinę reikšmę²⁸, todėl jos absoliutinio demonstratyvo funkcija yra visai suprantama.

§ 4. Aiškindami *tataī* kilmę, kai kurie autoriai teigia, kad kalbamoji forma yra sudaryta iš dviejų dalelyčių²⁹. Toks *tataī* kilmės aiškinimas nėra patikimas dėl kelių aplinkybių. Pirma, formos *tataī* pirminė funkcija senuosiuose raštuose dar tebėra absoliutinio demonstratyvo, t. y. parodomojo įvardžio, funkcija. Antra, antrinės kilmės (sudėtiniai) parodomieji įvardžiai nei baltų kalbose, nei kitose indoeuropiečių kalbose nedaromi iš dalelyčių. Indoeuropiečių kalboms būdingi šie sudėtinių parodomųjų įvardžių darybos būdai: 1. Reduplikacija, plg.: s. sl. *tōtō* (< *tō + tō*). 2. Dviejų skirtingų parodomųjų įvardžių kamienų sujungimas į vieną žodį, plg.:

¹⁹ Žr. ten pat, p. 71–72.

²⁰ Ten pat.

²¹ Plg. Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. — Darmstadt, 1970, S. 187–188.

²² Žr. Елкина Н. М. Старославянский язык. — М., 1960, с. 204.

²³ Plg. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 76.

²⁴ Žr. Valeckienė A. Forma *tai* ir jos variantai lietuvių kalbos tarmėse. — Kn.: Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai. V., 1977, p. 65 (žemėlapi).

²⁵ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 87.

²⁶ Žr. Szemerényi O. Min. veik., p. 187–188.

²⁷ Žr. Барроу Г. Санскрит. — М., 1976, с. 253.

²⁸ Plg. Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. — Heidelberg, 1964, p. 212; Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 73.

²⁹ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 77.

liet. *šitas* < *ši* + *ta-s*. 3. Rodomojo žodžio ir parodomojo įvardžio kamieno sujungimas į vieną žodį, plg.: liet. *vaïtas* < *va* + *ïtas* (Adučiškis). 4. Sufiksacija, plg.: liet. *tok(i)s* < **ta* + *ãkĩ-*, lat. *tãds* < **ta* + *ãd-*. 5. Postfiksacija³⁰, plg.: liet. *tasãi* < *tas* + *ai*, *tõnai* < *tõ* + *anai*, lot. *hic* < *hi* + *c(e)* „šis“ ir kt.³¹

Pasaulio kalbų įvardžių tyrinėjimai rodo, kad parodomieji įvardžiai dažnai pereina į tarnybinių žodžių klases – dalelytes, jungtukus³². Neišimtis čia ir *tatai*. Kaip rodo dabartinių tarmių medžiaga³³, pagrindinė *tatai* funkcija dabar yra dalelytės funkcija³⁴. Tačiau einant į praeitį, kaip rodo Mažvydo, Vilento, Bretkūno, Vaišnorio, Daukšos, Slavočinskio, Petkevičiaus, Bitnerio, Morkūno ir kitų raštų kalba, formos *tatai* pagrindinė funkcija buvo absoliutinio demonstratyvo funkcija. Forma *tatai* bent 16 ir 17 a. buvo vartojama ir aukštaičių šnektose. Tai aiškiai rodytų visų pirma Petkevičiaus katekizmas³⁵, kuriame forma *tatai*, *tat* (< *tatai*) yra vyraujanti³⁶; jame iš 182 kartus pavartotų formų *tatai*, *tat* ir *tai* tik 64 kartus vartojama forma *tai*, o 118 kartų – *tat(ai)*. Be to, formą *tat(ai)* buvus aukštaičių šnektose rodo dabartinių rytų, vidurio ir pietų aukštaičių šnektųrieveiksmis *užtat* (< *už tatai*), *užtatai* (Dotnuva, Dubingiai, Obeliai, Utena, Leliūnai, Surviliškis, Kėdainiai, Skapiškis, Vidiškiai, Pasvalys, Panevėžys, Skirsnemunė, Karsakiškis, Kalvarija, Kazlų Rūda), *užtataigi* (Linkuva, Miežiškiai), *ažutatai* (Dieveniškės), plg. *Už tat* KN 167 ir kt. Forma *užtat(ai)* vartojama kupiškėno V. Ažukalnio ir anykštėno A. Baranausko raštuose. Tie faktai aiškiai rodo, kad aukštaičių tarme parašyti senieji raštai gerai atspindi tą aukštaičių tarmės evoliucijos laikotarpį, kai *tatai* tebebuvo absoliutinis demonstratyvas ir dar nerodė išnykimo požymių³⁷.

Apžvelgtoji medžiaga ir teoriniai postulatai dar kartą leidžia įsakmiai pabrėžti, kad absoliutinio demonstratyvo formos *tatai* negalima kildinti iš dviejų dalelyčių **ta* ir *tai*, nes neįmanoma paaiškinti vidinių tokios darybos motyvų. Patikimesnis būtų *tatai* kildinimas iš absoliutinio demonstratyvo **ta* (sutapusio su bevardės gimi-

³⁰ Literatūroje kartais paskutiniai du darybos būdai neskiriami, plg. Майтинская К. Е. Min. veik., p. 112–113.

³¹ Žr. Rosinas A. Kelios pastabos apie latvių įvardį *viņš*, *viņa*. – Baltistica, 1978, t. 14(2), p. 101 (9 išnaša); plg. Майтинская К. Е. Min. veik., p. 112–113.

³² Žr. Майтинская К. Е. Min. veik., p. 126–134.

³³ Žr. Valeckienė A. Forma *tai* ir jos variantai..., p. 69

³⁴ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 78.

³⁵ Petkevičiaus katekizmu čia remiamasi todėl, kad jo kalboje nėra žemaitiškų elementų, žr. Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. – V., 1967, p. 71–73.

³⁶ Priešingai yra įsitikinusi A. Valeckienė (Liet. kalbos..., p. 71–72), kuri nekritiškai remiasi Špechto darbais.

³⁷ Priešingą nuomonę žr. Valeckienė A. ten pat, p. 71.

nės forma) ir *o* kamieno pseudokatyvo **tāi*³⁸, struktūriškai artimo vietosrieveiks-
miam *aukštai* / *žemai* (plg. pr. *semm-ai* „žemai“), kurių *-ai*, kaip manoma, yra *o*
kamieno „lokatyvas“³⁹. Todėl abejotinas atrodo bandymas kildinti *tai* iš *ā* kamieno
(moteriškosios giminės) vienaskaitos lokatyvo **tāi*⁴⁰. Valeckienės pastangos *currente*
calamo įrodyti tokios kilmės galimybę, remiantis Endzelyno iškeltais latvių tarmių
rieveiksmiais *taī*, *kaī*, švelniai tariant, yra bevaisės vien dėl to, kad autorė sąmonin-
gai nutyli nepageidautiną Endzelyno nuomonę. Dviejuose savo stambiausiuose dar-
buose Endzelynas liet. *kaī*, pr. *kai* ir lat. *kaī* (resp. *taī*) linkęs laikyti *o* kamieno loka-
tyvais, o jų *-ai* kildinti iš ide. *-oi*⁴¹. Nors Endzelynas tiesiog ir nesiejo lietuvių absoliu-
tinio demonstratyvo *tai* su latviųrieveiksniu *taī*, atsižvelgimas į jo nuomonę būtų
padėjęs išvengti nemalonios (nors pačios autorės tiesiai ir nepasakytos išvados),
kad lietuvių prokalbė bent jau absoliutinio demonstratyvo (ir negimininių formų)
požiūriu buvusi pati chaotiškiausia iš visų indoeuropiečių kalbų, nes ji turėjusi⁴²
tokias skirtingos kilmės absoliutinio demonstratyvo formas: **tā*, **tāi*, **tei* (ir ne-
giminines formas), *visa*, *kīta*, kurių susisteminti jau nebeįmanoma.

Tas chaosas bandomas perkelti ir į prūsų kalbą. Kai kurių autorių nuomone,
prūsų katekizmų vienaskaitos galininkas *kai* (3x), šalia *ka*, *kan*, yra kilęs iš *ā* kamie-
no vienaskaitos vietininko, kaip ir lietuvių absoliutinio demonstratyvas *tai*⁴³. Nesilei-
džiant į platesnes diskusijas, galima pasakyti tik tiek, kad iš 3 kartus pavartotos for-
mos *kai* daryti tokią išvadą per drąsu, juoba kad nepasenęs tebėra aiškinimas, jog
prūsų *kai* yra korektūros klaida (vietoj *kan*). Iš tikrųjų prūsų kalbos paminkluose,
kaip patikimai yra įrodęs Endzelynas⁴⁴, dažnai vietoj *n* pasitaiko *i*, plg.: *subbai*
(= *subban*), *dāiai* (= *dāian*), *dēigiskan* (= *dengiskan*), *israikilai* (= *isrankilai*) ir
kt.⁴⁵

³⁸ Plg. žemaičių dalelytę *teī* (*teī didelė laimė* Kuršėnai), kuri gali būti kilusi iš **to/ei*, žr. Rosi-
nas A. Kelios pastabos apie baltų parodomųjų įvardžių vietininko formas. — Baltistica, 1967,
t. 3(2), p. 177.

³⁹ Žr. Mažiulis V. Min. veik., p. 169; plg. Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un for-
mas. — Rīgā, 1938, p. 144; Endzēlins J. Baltu valodu skaņas un formas. — Rīgā, 1948, p. 229.

⁴⁰ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 72–73.

⁴¹ Žr. Endzelin J. Lettische Grammatik. — Riga, 1922, S. 467, § 474; Endzelīns J. Latvie-
šu valodas gramatika. — Rīgā, 1951, p. 611, § 474. Valeckienė, neminėdama šios Endzelyno nuo-
monės, gina abejotinę Solmseno nuomonę apie latvių augšzemniekų lokatyviniorieveiks-
mio *taī* kilmę iš moteriškosios giminės (*ā* kamieno) vienaskaitos lokatyvo **tāi*, žr. Valeckienė A.
Liet. kalbos..., p. 72. Šiuos ir kitusrieveiksnius, pritardamas Endzelynui, aš taip pat laikau *o*
kamieno lokatyvais. Valeckienės straipsnyje man kažkodėl priskiriama priešinga nuomonė (žr.
ten pat).

⁴² Plg. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 72–76 ir 91–92.

⁴³ Žr. ten pat, p. 76.

⁴⁴ Žr. Endzelīns J. Prūšu tekstu grafika. — Filologu biedrības raksti, 1935, t. 15, p. 102.

⁴⁵ Rėmimasis pietų aukštaičių (leipalingiškių) forma *kai* (plg. *Ūž kai tu jį muši?*) taip pat nie-
ko neįrodo, nes *kai* čia gali būti analogijos darinys pagal *tai*.

Visi čia suminėti faktai ir argumentai rodo, kad lietuvių *tai* ir *tei* logiškiau kildinti iš *o* kamieno vienaskaitos lokatyvo **ta/ei*, kuris bent lietuvių prokalbėje prielaidų absoliutinio demonstratyvo funkcijoms atlikti vargu ar turėjo⁴⁶.

Be struktūrinių požymių, *tai* su lokatyvu sieja ir semantika: jo lokatyvinė reikšmė dar gerai jaučiama, pavyzdžiui, Maironio dvieilyje *Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka, Tai mūsų tėvynė, graži Lietuva* ir tokiuose sakiniuose, kaip *Tai mano brolis, Itai mano brolis* (Tverečius), plg. *Ne, tai ne tas veidas, kurį vyliausi pamatyti* (Simonaitytė) ir kt. Šiuose sakiniuose *tai* pakeitus vietosrieveiksmiu *čia*, sakinių reikšmė nepasikeistų.

Apibendrinant galima padaryti išvadą, kad *o* kamieno pseudolokatyvas **ta/ei*, kurio reikšmę sudarė du deiktiniai neutraliojo rodymo komponentai (įvardinis irrieveiksminis), buvo vartojamas baltų prokalbėje⁴⁷. Iš jo atskirose baltų kalbose susiformavorieveiksmiai, rodomosios dalelytės, o lietuvių kalboje, susiklosčius ypatingoms sąlygoms, iš jo galėjo susiformuoti ir absoliutinis demonstratyvas.

§ 5. Kaip žinoma, morfologinės modifikacijos vyksta dėl dviejų pagrindinių glaudžiai susijusių faktorių poveikio, t. y. fonologinių pakitimų ir paveldėtųjų formų funkcinio persiskirstymo⁴⁸, ir yra jų padarinys⁴⁹. Baltų kalbose didelių morfologinių pakitimų sukėlė akūtinių galūnių trumpėjimas ir kiti po jo vykę fonologiniai procesai. Kalbant apie lietuvių ir latvių kalbų absoliutinį demonstratyvą ir kitų įvardžių negiminines formas, galima daryti prielaidą, kad jų persiformavimas yra susijęs su bevardės giminės daiktavardžių nykimu, kurį sukėlė akūtinių galūnių trumpėjimas. Lietuvių ir latvių kalbų bevardės giminės nykimo prielaidas logiškiausiai pavyko susekti Nieminenui⁵⁰, kurio nuomone, (*i*)*o* kamieno bevardės giminės daiktavardžių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko-galininko formų sutapimas ir skaičiaus diferenciacijos būtinumas galėjo sukelti bevardės giminės likvidavimąsi iš pradžių *o*,

⁴⁶ Svarbiausias Valeckienės aiškinimų trūkumas yra tas, kad ji, neiškeldama vidinių motyvų, kalba apie kažkokias neaiškias prielaidas, leidusias *tai* (<**tāi*) gauti absoliutinio demonstratyvo funkcijas dar prabaltiškoje epochoje, žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 76. Tik lieka neaišku, kodėl absoliutinio demonstratyvo *tai* neturi nei prūsai, nei latviai.

⁴⁷ Žr. Rosinas A. Min. str. – Baltistica, t. 3(2), p. 177.

⁴⁸ Žr. Bynon Th. Historical Linguistics. London–New York–Melbourne, 1979, p. 103; Anderson J. M. Structural Aspects of Language Change. London, 1974, p. 155; plg. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962, с. 97.

⁴⁹ Pavyzdžiui, senojoje prancūzų kalboje dėl žodžio galo raidos ypatybių atsirado nemaža sinkretinių linksnių ir susiformavo tik dviejų linksnių sistema: vardininkas / nevardininkas. Dėl sinkretizmo išnykęs giminės, skaičiaus ir linksnių skirtumas buvo atstatytas artikelio įsivedimu, plg. Anderson J. M. Min. veik., p. 157–160. Kitais atvejais dėl linksnių sinkretizmo linksnių skirtumas atstatomas įsivedant naujas galūnes, plg. s. sl. vie. vard. *rabōs* > *rabъ*, vie. gal. *rabōm* > *rabъ* → *raba*, žr. Серебrenиков Б. А. Min., veik., p. 267.

⁵⁰ Nieminen E. Der urindogermanische Ausgang -*āi* des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrums im Baltischen. 1922–1923, p. 2.

vėliau ir kitų kamienų daiktavardžiuose. Sutrumpėjus akūtinėms galūnėms, daugiskaitos vardininkas-galininkas **ežerā* > **ežera* ir sutapo su vienaskaitos vardininku-galininku, todėl skaičių skirtumas galėjo būti atstatytas, bevardei giminei virstant vyriškąja arba moteriškąja. Nykstant bevardės giminės daiktavardžiams, turėjo nykti ir bevardės giminės būdvardžiai bei įvardžiai ir su jais sutampančios absoliutinio demonstratyvo formos. Dėl to latvių kalboje absoliutinio demonstratyvo vardininką-galininką **ta* (ar **tā*) ir kitų įvardžių atitinkamas negiminines formas pakeitė *o* kamieno vardininkas *tas* resp. **vis(a)s*, **cit(a)s*⁵¹ ir galininkas *to* resp. *visu*, *citu*, kurie derinosi prie kalbamųjų įvardžių kitų linksnių formų, sutampančių su vyriškosios giminės formomis, plg.: kilm. *tā* „to“, naud. *tam*, įng. *ar to* „su tuo“ ir kt.

Prūsų kalboje nebuvo tokių žodžio galo pakitimų, kaip latvių ir lietuvių kalboje; joje bent jau kirčiuotoje galūnėje ilgieji balsiai išliko sveiki, plg.: *mensā*, *gallū*⁵², o nekirčiuotoje, atrodo, bus sutrumpėję, plg. *maddla*⁵³. Todėl prūsų kalboje tebėra išlikę ir bevardės giminės daiktavardžiai (bent jau I ir II katekizme⁵⁴). Kiek galima spręsti iš užrašymų *sta* „tai“ ir *sta* „ta“ (3x) resp. *stā* „ta“ (1x), prūsų kalboje atoninė moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko forma (*ā* > *a*) sutapo su absoliutinio demonstratyvo ir bevardės giminės forma. Dėl to absoliutinio demonstratyvo ir moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko skirtumas atstatytas, pakeičiant moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko paprastąją formą *sta* įvardžiuotine *stai* < **staji* (ar **stāji*⁵⁵). Formos *stai* „toji“ sutapimas su vyriškosios giminės daugiskaitos vardininko forma *stai* „tie“ negalėjo būti didelis komunikacijos trukdymas, nes prūsų kalboje linksnių ir giminės kontrastą išlaikė daiktavardžių galūnės, plg.: *stai merga* „toji merga“ ir *stai wirdai* „tie žodžiai“.

Žemaičių tarmėje po Leskyno dėsniio absoliutinio demonstratyvo vardininkas-galininkas **ta* turėjo sutapti su moteriškosios giminės vienaskaitos vardininku, todėl, norint skirti šias formas, prie senojo absoliutinio demonstratyvo buvo jungiamas pseudolokatyvas **tai*, t. y. **ta + tai* > *tatai*, plg. žem. *tatā*. Tą *tatai* vėliau pamažu išstūmė *tas* ir *tą*, kurie savo struktūra geriau derinosi prie absoliutinio demonstratyvo kitų linksnių formų.

Panašiai po Leskyno dėsniio absoliutinis demonstratyvas turėjo persiformuoti ir aukštaičių šnektose. Kaip rodo prieveiksmio *užtat(ai)* geografija, absoliutinis de-

⁵¹ Latvių kalboje vardininko-galininko dviskiemenės formos **cita*, **visa*, jeigu jos būtų išlikusios po Leskyno dėsniio, turėjo virsti **cit*, **vis*, plg.: vie. vok. *siev* < *sieva* „žmona“, *met* < *meta* „meta“, t. y. begalūnėmis formomis, nesiderinančiomis su kitomis paradigmos formomis, turinčiomis galūnes, plg.: kilm. *cita* „kito“.

⁵² Žr. Endzelīns J. Senprūšu valoda. — Rīgā, 1943, p. 32.

⁵³ Žr. ten pat.

⁵⁴ Žr. Endzelīns J. Darbu izlase. — Rīga, 1974, t. 2, p. 291.

⁵⁵ Žr. Girdenis A., Rosinas A. Min. str. — General Linguistics, 1977, N 1, t. 17, p. 4.

monstratyvas *tatai* buvo vartojamas gana dideliame aukštaičių tarmės plote. Antra vertus, dėl minėtų kalbos evoliucijos vidinių motyvų daugelyje aukštaičių šnektų senasis absoliutinis monstratyvas **ta* galėjo būti tiesiog pakeistas sudėtingesnės morfologinės struktūros forma. Ir struktūriškai, ir semantiškai tinkamiausia buvo neutraliojo rodymo įvardžio *o* kamieno pseudokatyvo forma *tai*, kuri ir pakeitė formą **ta*, perimdama jos reikšmę ir funkcijas⁵⁶.

Senųjų raštų medžiaga rodo, kad *tatai* ir *tai* buvo pirminiai absoliutinio monstratyvo variantai, o *tas* ir *tą* – antriniai⁵⁷. Dėl suprantamų priežasčių (geresnė linksnių diferenciacija, derinimasis prie kitų absoliutinio monstratyvo formų) formos *tas* ir *tą* tapo pirminiais absoliutinio monstratyvo variantais visame lietuvių kalbos plote⁵⁸. Formos *tatai*, *tai*, *tei*, kaip antriniai variantai, linkusios prievieksmėti ir virsti dalelytėmis bei jungtukais, plg.: žem. *tatã*, *tei*, aukšt. *užtat (ai)* „dėl to“ ir kt.

Skaitytojui gali kilti klausimas, kaip galėjo sutapti absoliutinio monstratyvo vardininkas-galininkas su moteriškosios giminės vienaskaitos vardininku *ta*, jeigu tokios formos kai kuriose rytų aukštaičių šnektose iš viso nėra? Tose rytų aukštaičių šnektose, kuriose dabar vartojamos moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko formos *tó*, *tõ* ar *tój*, dar ne taip seniai galėjo egzistuoti ir atoninė forma *ta*, plg. *ta* ir *tõ*, *tój* (Užušiliai) ir kt. Tai rodo ir rytų aukštaičių tarme parašyti raštai, kuriuose greta ortotoninių formų *to* ir *toj* aptinkama ir atoninė forma *ta*, plg.: *|...| ne praþoks ta gimine |...| PS I 1₁₇₋₁₈* ir *|...| ku toi duona žynklina |...| PS II 80₁₁₋₁₂*; *Ir ta anoiigi walundoy ataius išpažino Wieþpati |...| Ev (1674) 17* ir *Ir buwo Anna Pranašine |...| to buwo labai fena Ev 17*; *A šitay Elžbieta gimineta tawo ir toi pradeio funu |...| Ev 170* ir kt. Vėliau, matyt, kai kurios rytų aukštaičių šnektos iš kelių konkuruojančių variantų pasirinko sudėtingesnę variantą⁵⁹ – *tó* arba *tój*⁶⁰.

§ 6. Negalima pritarti pastangoms⁶¹ iš dalelyčių kildinti kai kuriuos prievieksnius ir įvardžius.

Iš dalelyčių *ka-*, *-ja-* ir įvardžio *kas* Valeckienė kildina Sirvydo žodyne užfiksuotą įvardį *kajakas* „kažin kas“⁶². Tokios struktūros įvardis dabartinėse rytų aukštaičių šnektose, rodos, nevartojamas, tačiau panašiai tariamas (su neskiemeniniu *-j-*) jis galėjo funkcionuoti Sirvydo laikais. Antra vertus, kadangi Sirvydas, rašydamas savo

⁵⁶ Dėl funkcijų pakeitimo plg. Bynon Th. Min. veik., p. 103.

⁵⁷ Žr. Valeckienė A. Bevardės giminės..., p. 63.

⁵⁸ Plg. Valeckienė A. Forma *tai* ir jos variantai..., p. 64.

⁵⁹ Plg. Курилович Е. Min. veik., p. 98, 114.

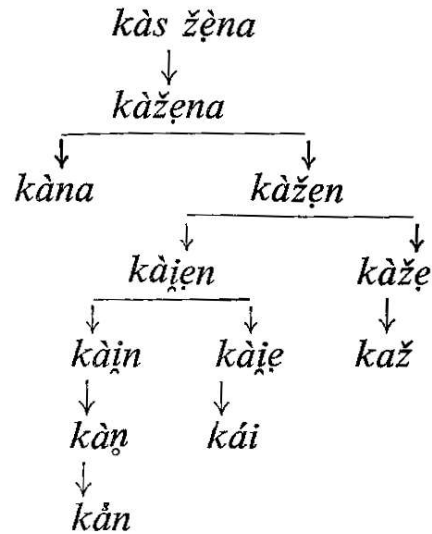
⁶⁰ Šiame straipsnyje pateiktas absoliutinio monstratyvo evoliucijos aiškinimas nepretenduoja į absoliučią tiesų rangą. Galimi turbūt ir kitokie aiškinimai, bet juose autoriai, remdamiesi sisteminės analizės principais, būtinai turėtų atskleisti reiškinio evoliucijos vidinius motyvus.

⁶¹ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 85 *et passim*.

⁶² Žr. ten pat, p. 84.

žodyną, rėmėsi visos lietuvių kalbos leksika⁶³, galima daryti prielaidą, kad *kajakas* yra ne visai tiksliai užrašytas žemaičių šnektų įvardis *kàjėkàs* (Pavandenė, Šlapgirė, Vieکشniai) su *-ę-* (< *-i-*), plg. *kàji kàs* (Kalgraužiai), kuris yra redukcijos iš *kajinkas* rezultatas, plg. *kàjė·nkàs* (Pavandenė, Užventis, Vieکشniai ir kt.). Forma *kajinkas*, be abejo, yra sutrumpėjusi iš senesnės *kažin kas*, plg. *kàžė·nkàs* (Kaltinėnai, Žemytė), o *kažin kas* – iš *kàžina kàs*, plg. *kàžina kàs* (Kuršėnai).

Kaip rodo žemaičių šnektų faktai, **kas žinā* redukcijos variantai šioje tarmėje gali būti tokie:

Beveik visi schemeje minimi **kas žinā* redukcijos variantai vartojami dabartinėse žemaičių šnektose, plg. (be jau minėtų): *kàžėna* (kas) (Kartena, Plateliai), *kana* (kas) (Daukanto, Valančiaus, Žemaitės raštai, Pavandenė, Varniai), *kàžėnkàs* (Endrievavas), *kàžin kàs* (Šaukėnai), *kàžėkas* (Būdviečiai, Šiauduva, Žem. Naumiestis, Vieکشniai), *kažykas* StR 372₂₀, *kàžėkuòks* (Tirkšliai), *kažkàs* (Pāluknė), *kažkas* KLT 125 (Baičiai), *kà·ikas* (Alsėdžiai, Tirkšliai, Žem. Kalvarija) ir kt. Plungės (Stalgėnų) šnektos pavyzdys (plg.: *kàņ ↗ ka·p dàbār | aš nàžėnāu*) *kàņ* aiškiai rodo, kad priebalsio *-ņ* pailginimas kompensuoja išnykusius skiemenis, t. y. *kàžėn* → *kàjėn* → *kàjin* → *kàņ* (→ *kàn*), plg. *màžiliėli* (→ *màiliėli* → *màiliėli*) → *màliėli* → *màiliėli*⁶⁴, *brėgadierėl'āu* → *brėrl'āu*. Panašiai *kàžėn* redukovosi į *kái*: *kàžėn* → *kàjėn* → *kàjė* → *kái*. Todėl nežymimojo įvardžio *kajakas* (plg. žem. *kàjėkàs*) kildinimas iš dalelyčių primena liaudiškas etimologijas, kurios su šiuolaikiniu lingvistikos mokslu nieko bendra neturi⁶⁵. Liaudiškas etimologijas primena ir žemaičių (bei aukštaičių) nežymimųjų įvardžių *kana kas* pirmojo komponento *kàna* (*kanà*) kildinimas iš dalelyčių *ka* ir *na*⁶⁶. Ne-

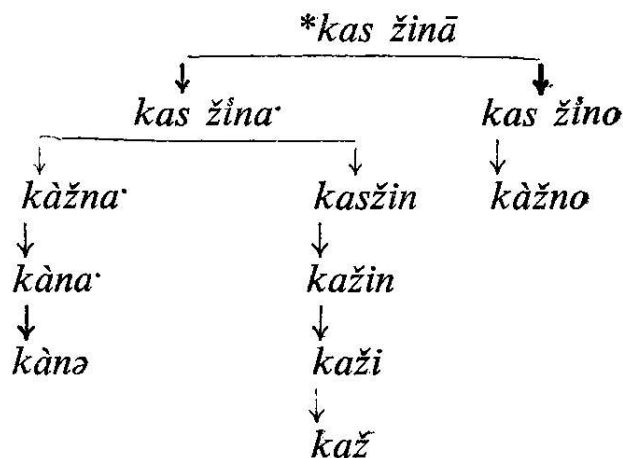
⁶³ Plg. Pakalka K. K. Širvydo žodyno „Dictionarum trium Linguarum“ leksiniai dialektizmai. – Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1962, t. 5, p. 222.

⁶⁴ Šis žodis LKŽ VII 796 be pagrindo laikomas hibridu.

⁶⁵ Taikant „dalelyčių teoriją“ daiktavardžių etimologijos tyrinėjimuose, būtų nesunku įrodyti, kad iš dalelyčių *gu* ir *ga* yra kilęs daiktavardis *guga*, iš *va* ir *ga* – *vaga*, iš *na* ir *ga* – *naga* ir t. t.

⁶⁶ Žr. Valeckienė A. Liet. kalbos..., p. 85.

geresnis yra ir bandymas *kàna* (*kanà*) sieti su įvardžiu *kas* iliatyvo forma *kana*⁶⁷. Rėmimasis labai abejotinu Varnių šnektos pasakymu *kana káime*⁶⁸ „kažin kame“ (LKŽ) dar labiau supainioja *kana* kilmės aiškinimą⁶⁹. Logiškiau žemaičių *kàna* (*kas*) laikyti *kàžena* (*kas*) redukcijos rezultatu, plg. *màžiliėli* → *màliėli*, lat. *kazyn·kas* (Nirza, Škilbėni) ir *kana kas* (Kalupe), *tagan* → *tan* „dabar“ (Cirma) ir kt. Aukštaičių šnektų *kàna* (ar *kanà*), be abejo, yra *kàžna* (← *kažina*) redukcijos rezultatas. Formą *kàžna* vartoja daugelis aukštaičių šnektų: *kàžna kas* (Alvitas, Dusetos, Ignalina, Neveronys, Suginčiai, Rimšė, Pabaiskas, Tauragnai, Rumšiškės, Siesikai, Ramygala ir kt.), plg. *kàžno kas* (Antazavė, Utena, Obeliai, Želva, Debeikiai, Dūkštas, Zarasai ir kt.)⁷⁰. Aukštaičių šnektose junginys **kas žinā* redukovosi taip:

Be jau minėtų, aukštaičių šnektose ir raštuose vartojami šie **kas žinā* variantai: *kasžinkas* BsV 260 (Ašmoniškiai), 207 (Ukmergė), 129 (Jūžintai), *kažin kas* Grom 435₅ ir t. t.⁷¹

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О РАЗВИТИИ УКАЗАТЕЛЬНЫХ И НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Резюме

В статье подвергается пересмотру недавно выдвинутое предположение о возможности происхождения литовского обобщающего указательного местоимения *tai* из *ā*-основного локатива ед. ч. ж. р. **tāi*.

⁶⁷ Žr. Fraenkel E. Zu den litauischen indefiniten Adverbien und Pronomina. — Archivum Philologicum, 1933, t. 5, p. 55; Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. — V., 1966, p. 439.

⁶⁸ Jį yra užrašęs šatiškis (dounininkas) Untulis. Žodyno kartotekoje užrašyta *kaimėje*, vėliau nubraukta galūnė *-je*. Galima spėti, kad užrašytojas bus gerai nenugirdęs pasakymo *kàna kàmė* „kažin kame“. Pasakymas *kana káime* visiškai nežinomas gana gerai tebemokančiam varniškių šnektą doc. A. Tekoriui.

⁶⁹ Plg. Zinkevičius Z. Min., veik., p. 439.

⁷⁰ Dėl *kažne* ir kt. žr. ten pat, p. 438–439.

⁷¹ Apie kitų įvardžių ir prieveiksmių nepagrįstą kildinimą iš daletyčių kalbėsiu kitame straipsnyje.

В начале статьи обсуждается термин *bevardès giminès įvardis* 'местоимение среднего рода', под которым подразумевается обобщающее указательное местоимение со структурно неясным антецедентом. Такое местоимение в русской научной литературе называется *непредметным демонстративом* (см. работы Е. М. Вольфа). Автором доказывается, что термин *bevardès giminès įvardis* является нелогичным как с точки зрения синхронии, так и с точки зрения диахронии, и предлагается вместо него более точный термин *absoliutinis demonstratyvas* 'абсолютный демонстратив' (ср. термин Вольфа *непредметный демонстратив*).

Для общебалтийского периода автором реконструируются следующие формы номинатива-аккузатива ед. и мн. ч. местоимения ср. р.: ед. ч. **ta*, мн. ч. **tā*. Автор считает, что, опираясь на данные литовского и древнепрусского языков, а также на данные других индоевропейских языков, можно предполагать, что формы ср. р. в литовском и латышском языках выполняли также и функции непредметного демонстратива.

После действия закона Лескина в литовском и латышском языках последовало исчезновение существительных ср. р., а вместе с ними и прилагательных, и местоимений. В статье подробно раскрываются внутренние причины исчезновения древних форм номинатива-аккузатива непредметного демонстратива в литовском и латышском языках и условия появления новых форм *tatai*, *tai* или *tas*, *tą* (лтш. *tas*, *to*). Напр., автор считает, что после совпадения формы ед. ч. им. п. ж. р. *ta* < **tā* с формой непредметного демонстратива **ta* с целью восстановления контраста между этими формами форма непредметного демонстратива была заменена или *o*-основным „локативом“ **tai*, или этот „локатив“ был присоединен к форме непредметного демонстратива **ta*, т. е. **ta + tai > tatai*.

В статье аргументируется несостоятельность предположения о возможности происхождения *tatai* из двух частиц, т. е. *ta* и *tai*, а также невозможность происхождения компонента *kana*, *kaja*- (ср. жемайтское *kàjekàs* 'кто-то') неопределенных местоимений *kana kas* и *kajakas* 'кто-то' из двух частиц *ka* и *na*, соответственно *ka* и *ja*. Автор доказывает, что упомянутые компоненты *kana* и *kaja* следует считать вариантами редукции выражения **kas žinā* 'кто знает'.